

11

Criminaliteit en bestrafning

- 11.1 Definities en benaderingen van criminaliteit
- 11.2 Criminaliteit zonder grenzen
- 11.3 Criminaliteit in Nederland: gegevens, interpretaties en mogelijke verklaringen
- 11.4 Bestrafning van misdadigers
Ten slotte

'Zonder verdriet ook geen vreugde.' Met deze woorden trachten mensen zichzelf wel eens te troosten als het leven tijdelijk op hen drukt. Er wordt mee bedoeld dat wie vreugde wenst, af en toe verdriet op de koop toe zal moeten nemen, want geluk leert men pas waarderen als men ook ervaren heeft wat ongeluk is. Een soortgelijke redenering zou wellicht ook mensen tot troost kunnen dienen die zich druk maken over stuitende gedragingen van medemensen. Immers, zonder zichzelf in moreel opzicht te kunnen verheffen boven anderen wordt het wel heel moeilijk nog genoeg te beleven aan het keurig in de pas lopen. Nog sterker: ze zouden niet eens weet hebben van hun eigen rechtschapenheid. Om goed en fatsoenlijk te kunnen zijn, hebben mensen andere mensen nodig die zich in hun ogen moreel verwerpelijk gedragen. Zonder misdadigers en zonderlingen ook geen brave burgers. Anders gezegd: mensen zijn slechts in staat een beeld van zichzelf te ontwikkelen door zich voortdurend aan andere mensen te spiegelen.

Op een wat andere manier werd de voorgaande gedachte aan het eind van de negentiende eeuw verwoord door Durkheim. In zijn beroemd geworden boek *Les règles de la méthode sociologique* schreef hij: 'In de eerste plaats is het misdrijf normaal omdat een samenleving zonder misdadigheid helemaal onmogelijk is' (Durkheim, 1895: 67). Verderop komt hij tot de conclusie: 'Het misdrijf is dus noodzakelijk; het is verbonden met de fundamentele voorwaarden van ieder sociaal leven, maar juist hierdoor is het nuttig; want de voorwaarden waarmee het verweven is, zijn zelf onontbeerlijk voor de normale ontwikkeling van de moraal en het recht' (Durkheim, 1895: 70).

Wat Durkheim hiermee vooral bedoelde, is dat mensen tot misdadiger bestempeld worden die zich gedragen op wijzen die de meeste andere mensen niet meer toelaatbaar achten vanuit hun gedeelde en verinnerlijkte opvattingen, hun 'collectief bewustzijn' (*conscience collective*) over wat goed en kwaad is. Misdadigers laten zien waar de grenzen van de publieke moraal liggen. Mensen voelen zich door het misdadig gedrag van anderen gekrenkt. Dat verhoogt gevoelens van saamhorigheid en aldus het integratieniveau van een samenleving. Maar zodra niemand meer deze gedeelde opvattingen met voeten treedt, verschuift slechts de grens van wat toelaatbaar wordt gevonden. Er worden altijd grenzen getrokken tussen goed en kwaad, tussen wat sociaal aanvaardbaar of juist ontoelaatbaar is. Het ontbreken van zulke grenzen is moeilijk voorstelbaar; het zou tot grote desoriëntatie en ontwrichting van het sociale leven leiden. Als deze grenzen in tijden van onrust en snelle sociale verandering vervagen (Durkheim noemt dit *anomie*), raken mensen in verwarring omdat ze niet meer voldoende weten waar ze aan toe zijn en waar ze zich bij hun doen en laten door moeten laten leiden. Durkheim meende zelfs op deze wijze veranderingen in zelfmoordcijfers te kunnen verklaren (Durkheim, 1897: 264-311). Bij de sociologische bestudering van criminaliteit en bestraffing gaat het niet alleen om de vraag waarom bepaalde mensen ontoelaatbaar bevonden gedrag vertonen, maar ook waarom bepaalde gedragingen als zodanig bestempeld worden. Hoe komt het dat grenzen tussen misdadig en toelaatbaar bevonden gedrag verschuiven? In hoeverre zijn mensen het met elkaar eens over wat misdadig is en wat niet? Hoe zijn strafwetten tot stand gekomen? Het is natuurlijk van belang kennis te vergaren over veranderingen in de frequentie waarmee deze grenzen overschreden worden. Gebeurt dat vaker door mensen uit bepaalde sociale lagen? Maar even belangrijk is het om te onderzoeken hoe er gereageerd wordt op crimineel geachte gedragingen. Wordt er gestraft? Wanneer wel en wanneer niet? Hoe zien die straffen eruit? Worden sommige mensen eerder en zwaarder gestraft dan andere? Welke ontwikkelingen hebben zich in deze sociale reacties voorgedaan?

Dit hoofdstuk gaat op deze vragen in. De eerste paragraaf (11.1) geeft een kort overzicht van verschillende theoretische benaderingen van criminaliteit. Vervolgens (paragraaf 11.2) vergelijken we feitelijke ontwikkelingen in de criminaliteit in verschillende landen. Een probleem dat in dat kader behandeld wordt, is de kwestie van de betrouwbaarheid van de cijfers over criminaliteit. Die kwestie speelt ook in paragraaf 11.3, die zich speciaal richt op ontwikkelingen in de criminaliteit in Nederland en de wijze waarop deze met behulp van de in 11.1 genoemde theorieën kunnen worden verklaard. Daarna bespreken we historische veranderingen in de bestraffing van misdadigers (11.4). De slotparagraaf stelt de vraag aan de orde of en in hoeverre het justitiële ingrijpen er daadwerkelijk in slaagt de omvang van de criminaliteit te beperken.

11.1 Definities en benaderingen van criminaliteit

Omschrijving van criminaliteit

Veel wetenschappelijke boeken over criminaliteit beginnen met een algemene definitie van criminaliteit. Gewoonlijk wordt criminaliteit dan omschreven als *door de overheid strafbaar gesteld gedrag*. Sociologen beschouwen criminaliteit vaak als subcategorie van *afwijkend gedrag*, zodat veel boeken niet alleen over criminaliteit maar ook over bijvoorbeeld alcoholisme of prostitutie gaan.

Afwijkend gedrag wordt dan gedefinieerd als gedrag waarbij *normen of regels overtreden worden* die in brede lagen van de bevolking aanvaard zijn. Ook wordt afwijkend gedrag wel gedefinieerd in termen van *sociale reacties* op dergelijk gedrag. Afwijkend gedrag is dan niets meer of minder dan wat mensen afwijkend gedrag noemen en waarop afkeurend gereageerd wordt. Of zoals de socioloog Becker het kernachtig verwoordde: 'Deviant behavior is behavior that people so label' (Becker, 1963: 9).

Sommige sociologen – zoals de Amerikaan Robert K. Merton, die zich daarbij liet inspireren door Durkheim – hebben geprobeerd afwijkend gedrag te verklaren vanuit *anomische kenmerken* van een samenleving: onduidelijkheid over of botsingen tussen normen zouden mensen tot afwijkende gedragingen brengen. Hiermee verwant zijn verklaringen met behulp van het begrip *sociale desorganisatie*: waar hechte en stabiele sociale relaties ontbreken, oefenen mensen onvoldoende sociale controle op elkaar uit waardoor ze gemakkelijk vervallen tot regelovertrekend gedrag. Anderen hebben de nadruk gelegd op het *aangeleerde karakter* van zulk gedrag, waarbij ook gelet is op het feit dat sommige mensen meer in de *gelegenheid* zijn om regels te overtreden dan andere mensen. Crimineel gedrag van jongeren is in deze benadering vooral verklaard vanuit het bestaan van *subculturen* waarbinnen normen gelden die strijdig zijn met normen waarover in de omringende samenleving wel overeenstemming bestaat. Jongeren verschillen in de mate waarin ze met zo'n deviante subcultuur in aanraking komen (Sutherland: *differentiële associatie*). Als dat veelvuldig en intensief gebeurt, is de kans groot dat ze zich aan de normen van die subcultuur gaan conformeren en juist daardoor op het criminele pad terechtkomen.

Anomische kenmerken of subculturele gedragspatronen worden vaak verbonden met *sociale ongelijkheid*, met het gevoel achtergesteld te worden (*relatieve deprivatie*) en niet aan sociale verwachtingen te kunnen voldoen (*status-frustratie*). De nadruk wordt hier gelegd op negatieve sociale invloeden die mensen tot afwijkend gedrag kunnen brengen. Een wat ander uitgangspunt ligt ten grondslag aan de controle- of *bindingstheorie*: mensen worden door maatschappelijke bindingen tot conformiteit aan heersende sociale normen gebracht. Met name bij jongeren zouden zwakke bindingen met 'de samenleving' tot delinquent gedrag leiden (Hirschi, 1969). In een meer recente variant van deze theorie is er de nadruk op gelegd dat misdaad vooral voortkomt uit *gebrek aan zelfcontrole*, dat weer samenhangt met zwakke sociale bindingen in de kindertijd (Gottfredson & Hirschi, 1990).

Een andere kijk op afwijkend gedrag werd ontwikkeld in de *sociale reactie- of etiketteringstheorie* (in het Engels *labeling-theory* genoemd). In deze benadering – onder anderen voorgestaan door de eerder genoemde Howard Becker – wordt sociale afkeuring niet zozeer als gevolg, maar meer als oorzaak gezien van afwijkend gedrag. Omdat mensen het etiket afwijkend of crimineel krijgen opgeplakt, zouden ze geneigd zijn en min of meer gedwongen worden zich ook als zodanig te gaan gedragen.

Verschillende van deze theorieën hebben geïnspireerd tot boeiend kwalitatief onderzoek waarbij sociologen enige tijd daadwerkelijk deelnamen (participerende observatie) aan het sociale leven van mensen die gewoonlijk afwijkend genoemd worden, zoals jeugdbendeleden, druggebruikers, homoseksuelen of patiënten in psychiatrische inrichtingen (vgl. Rubington & Weinberg, 1968).

Het is niet de bedoeling al deze theorieën hier uitvoerig te behandelen.

Later in dit hoofdstuk zullen enkele belangrijke theoretische inzichten in

**Afwijkend
gedrag: twee
definities**

**Anomische
kenmerken**

**Sociale
desorganisatie**

**Deviante
subculturen**

**Differentiële
associatie**

**Sociale
ongelijkheid
als bron van
afwijkend
gedrag**

**Bindings-
theorie**

**Etiketterings-
theorie**

een empirische context aan de orde komen. Onbelangrijk zijn deze theorieën zeker niet. Ze kunnen de onderzoeker attenderen op of gevoelig maken voor bepaalde verbanden in concrete situaties (vgl. Franke, 1980). Maar in al deze theorieën gaat het niet om concrete aan tijd en plaats gebonden *ontwikkelingen* op het gebied van criminaliteit en bestraffing. Ze zijn allemaal sterk ahistorisch en in de meeste theorieën wordt een grote overeenstemming verondersteld over wat mensen misdadig vinden binnen hun samenleving.

Hier zal geen algemene definitie van criminaliteit gegeven worden. Een definitie zou verduisteren dat allerlei groeperingen in een samenleving verschillend over criminaliteit denken. Zo vinden bijvoorbeeld krakers het gedrag van speculanten in onroerend goed bepaald crimineel, terwijl deze speculanten juist krakers als crimineel betitelen. Sommige gedragingen die door de overheid strafbaar gesteld zijn, worden door veel mensen juist niet als misdadig of crimineel gezien, zoals het schieten op een inbreker of het onjuist invullen van het belastingformulier. Velen vinden daarentegen gedragingen misdadig die de overheid niet strafbaar heeft gesteld, zoals milieuvervuiling binnen de grenzen van de wet of het produceren van kernwapens. Vaak dus wordt het woord misdadig of crimineel gebruikt om het gedrag van andere mensen te veroordelen, te *criminaliseren*. Voor sociologen is het juist van belang empirische kennis te vergaren over ontwikkelingen in wat mensen op concrete tijdstippen en plaatsen onder misdadigheid verstonden, en hoe zij daarop reageerden. Dus in plaats van overeenstemming te veronderstellen over wat mensen misdadig vinden, wordt het opdoen van kennis over de mate en de aard van overeenstemming op verschillende tijdstippen en plaatsen een belangrijk onderzoeksdoel. Het is daarom eigenlijk ook beter van gecriminaliseerd gedrag te spreken dan van crimineel gedrag. Met de laatste term geven sociologen immers de indruk zelf een moreel oordeel te vellen over gedrag dat zij juist met distantie willen bestuderen (Franke, 1987).

Dit hoofdstuk gaat over een nogal heterogene verzameling van gecriminaliseerde gedragingen: criminaliteit. Criminaliteit is hier, om een term van Herbert Blumer te gebruiken, een 'sensitizing concept', een begrip dat de aandacht richt op een vaag begreemd geheel van sociale verschijnselen, waaraan een steeds wisselende concrete betekenis wordt gegeven (Blumer, 1969: 140–152).

Gecriminaliseerd gedrag

11.2 Criminaliteit zonder grenzen

Waarom is er zo weinig criminaliteit in Nederland? Dit is geen vraag die het dagblad *De Telegraaf* bij voorkeur in zijn commentaren aan de lezers voorlegt. Het is ook geen vraag die vaderlandse politici graag in hun verkiezingstoespraken verwerken. Veel journalisten en politici hebben het liever over de verontrustende omvang van de criminaliteit in dit land. En veel mensen zouden graag meer politie en strengere straffen willen om aan deze bedreiging van lijf en goed het hoofd te bieden.

Toch is de vraag niet zo onzinnig, dat wil zeggen, zij is zeker niet onzinniger dan de vraag waarom 'de' criminaliteit in Nederland zo schrikbarend groot is. Eraan vooraf gaat een concretere, preciezere en minder tendentieuze vraag: 'Hoe staat het met allerlei vormen van criminaliteit in Nederland vergeleken met andere westerse landen?'

Deze vraag is echter eenvoudiger te stellen dan te beantwoorden. Vergelijkende analyses van criminaliteitscijfers – net als van cijfers over andere sociale verschijnselen – kennen veel methodologische voetangels en klemmen. Onderzoekers moeten in de weergave van hun onderzoeksresultaten doorgaans zoveel aandacht besteden aan kwesties van validiteit en betrouwbaarheid, dat de afgedrukte tabellen en grafieken maar weinig houvast bieden.

De samenstelling van statistieken en de hoogte van cijfers worden voor een belangrijk deel bepaald door strafrechtelijke definities, strafrechtspraktijk, gerechtelijke organisatie, organisatie van het politionele opsporingsapparaat en de intensiteit van het opsporingswerk, zodat vergelijken bijzonder moeilijk is. Zo zijn er aanzienlijke verschillen in de ruimte die politiemensen en gerechtsdienaren hebben om bepaalde misdrijven met de mantel der liefde te bedekken en van verdere vervolging af te zien. Deze speelruimte wordt bij de politie ‘discretionaire bevoegdheid’ en bij officieren van justitie ‘seponeringsbevoegdheid’ genoemd.

Toch worden er wel pogingen ondernomen om tot internationale vergelijkingen te komen. Berghuis en Essers (1988) verzamelden cijfers over het totale aantal *geregistreerde misdrijven* per 100.000 inwoners in 32 landen. Hiertoe kunnen zowel meervoudige moorden als vernielingen van autoantennes behoren. Volgens deze cijfers lag het criminaliteitsniveau in Canada, Zweden en Nieuw-Zeeland in 1980 ruim twee keer zo hoog als in Nederland, waar het weer veel hoger lag dan in Noorwegen, Ierland en Zwitserland. Uit de politiecijfers van 1990 die Haen Marshall (1996) over twaalf Europese landen en de Verenigde Staten verzamelde, komt eveneens naar voren dat Nederland wat betreft de relatieve omvang van de criminaliteit een middenpositie binnen de westerse wereld inneemt. De cijfers wijzen er ook op dat de geregistreerde criminaliteit in Nederland vanaf de jaren zestig tot halverwege de jaren tachtig sneller is gestegen dan in de meeste andere landen. Het blijft overigens de vraag of dit meer is dan een artefact, een kunstmatig gegeven. Ook variaties in dalingen en stijgingen van criminaliteitscijfers kunnen immers door heel wat meer factoren veroorzaakt worden dan door verschillen in werkelijke criminaliteitspatronen. Maar internationale slachtofferonderzoeken, waarbij aan inwoners steekproefsgewijs gevraagd wordt hoe vaak ze van bepaalde delicten het slachtoffer zijn geworden, lijken te bevestigen dat de criminaliteitsproblemen in Nederland in deze jaren inderdaad extra snel zijn toegenomen (Mayhew & Van Dijk, 1997; Van Dijk & Van Kesteren, 1997).

Op sommige vormen van criminaliteit drukken de vergelijkingsproblemen minder zwaar dan op andere. Registraties van geweldsmisdrijven en zware criminaliteit worden meer betrouwbaar geacht dan die van de meeste vermogensmisdrijven en kleine criminaliteit. Nog minder problemen leveren de vergelijkingen op tussen cijfers over moord en doodslag, hoewel in sommige statistieken weer niet duidelijk is of pogingen ook meegeteld zijn en of het om veroordelingen of geconstateerde feiten gaat (vgl. Wolf, 1971; Archer & Gartner, 1980). In deze statistieken komt Nederland als betrekkelijk weinig gewelddadig naar voren (Van den Eshof & Weimar, 1991; De Waard e.a., 1998). De cijfers bieden onderzoekers de mogelijkheid hun algemene beweringen over internationale verschillen in criminaliteit op tamelijk overtuigende wijze te concretiseren. Zo merken Radzinowicz en King in 1977 op dat zich na de Tweede Wereldoorlog in vrijwel alle westerse landen een opvallende groei van criminaliteit heeft voorgedaan. Maar vanuit Europa stellen zij ook vast: ‘If we turn westwards to the United States we meet a

**Internationale
vergelijkingen
van criminaliteitscijfers**

**Slachtoffer-
onderzoeken**

Sterfte door gewelds- misdrijven

climate of crime far more extreme than our own. There is more of it and it is more violent. There are as many murders in Manhattan each year as in the whole of England and Wales; and Houston is even worse than Manhattan. Detroit, with much the same population as Northern-Ireland, has even in these grim days five times the murders' (Radzinowicz & King, 1977: 6).

De relatief grote geweldscriminaliteit in de Verenigde Staten wordt nog steeds door onderzoekers (vgl. Haen Marshall, 1996, 1998; Kangaspunta, 1995; De Haan, 1997) onderstreept en met cijfers geïllustreerd. Maar nog gewelddadiger zijn veel landen in Afrika en Zuid-Amerika, Rusland en sommige andere landen van de voormalige Sovjet Unie. Dit hangt zeker samen met het feit dat het statelijk geweldsmonopolie in die landen ernstig is verzwakt. Het duidelijkst komen deze internationale verschillen tot uiting in cijfers over het aantal mensen dat door misdrijven om het leven komt. Het gaat hier om statistieken van sterfte naar doodsoorzaak. Tabel 11.1 laat zien dat in Nederland, net als in andere West-Europese landen, betrekkelijk weinig doden door geweldsmisdrijven vallen. In de Verenigde Staten komen meer dan zes keer zoveel mensen door geweld om het leven. Bijna overal zijn er veel meer mannelijke dan vrouwelijke slachtoffers. Nog veel uitgesproken is dit sekseverschil overigens bij de daders.

Bij deze cijfers moet wel bedacht worden dat ze alleen betrekking hebben op slachtoffers die als woonachtig in het desbetreffende land geregistreerd staan (in Nederland komen jaarlijks zo'n tien tot twintig mensen door geweld om het leven die niet in het bevolkingsregister zijn opgenomen). De cijfers kunnen bovendien beïnvloed worden door de stand van de medische verzorging en de snelheid waarmee slachtoffers van geweldsmisdrijven in een ziekenhuis belanden. Ook weet de arts lang niet altijd zeker of opzettelijk geweld de doodsoorzaak was. Toch zijn deze sterftecijfers veel betrouwbaarder en beter met elkaar te vergelijken dan justitiële misdaadcijfers.

Ten slotte nog een andere, moeilijk te interpreteren statistiek, namelijk die over de hoogte van de gevangenispopulatie. Vetere en Newman (1977: 268-270) vergeleken het detentiecijfer van 48 landen tussen 1972 en 1974. Nederland stond toen helemaal onderaan de lijst met 21 gevangenen per 100.000 inwoners. In 2010 was dit opgelopen tot 80 per 100.000 inwoners. Daarmee wijkt Nederland niet ver af van andere landen in West-Europa. In de Verenigde Staten zitten daarentegen negen tot tien keer zo veel mensen per 100.000 inwoners gevangen. De eerdergenoemde cijfers rechtvaardigen de uitspraak dat in de Verenigde Staten zware vormen van gewelddadige criminaliteit veel vaker voorkomen dan in Nederland en de andere West-Europese landen. Juist in de Verenigde Staten zijn de straffen strenger dan in Nederland en wordt zelfs de doodstraf nog uitgevoerd. In Nederland vindt een ruime meerderheid van de bevolking - volgens een enquête in 2009 77% - dat misdrijven strenger moeten worden bestraft en is ongeveer een derde zelfs voorstander van herinvoering van de doodstraf (SCP, De sociale staat van Nederland 2009: 77-78). De vergelijking leert op zijn minst dat men op het gebied van criminaliteit voorzichtig moet zijn met wat het 'gezonde verstand' als oorzaken en remedies aanwijst.

TABEL 11.1 Sterfte door geweldsmisdrijven (moord, doodslag en opzettelijk toegebracht letsel), 2008

Land	Absoluut		Per 100.000 inwoners		
	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Totaal
Japan	315	274	0,5	0,4	0,5
Oostenrijk	25	26	0,6	0,6	0,6
Noorwegen	23	8	1,0	0,3	0,7
Zwitserland	28	27	0,8	0,7	0,7
Duitsland	338	307	0,8	0,7	0,8
Singapore	31	13	1,3	0,6	1,0
Nederland	113	46	1,4	0,5	1,0
Egypte	638	171	1,6	0,4	1,0
Spanje	311	143	1,4	0,6	1,0
Italië	505	171	1,7	0,6	1,1
Verenigd Koninkrijk	502	205	1,7	0,7	1,2
Marokko	305	67	2,0	0,4	1,2
Ierland	48	6	2,2	0,3	1,2
Australië	165	97	1,6	0,9	1,2
Griekenland	113	36	2,0	0,6	1,3
Frankrijk	562	292	1,9	0,9	1,4
Polen	412	150	2,2	0,8	1,5
Tsjechië	105	57	2,1	1,1	1,6
Canada	389	158	2,4	0,9	1,6
Vietnam	1180	260	2,7	0,6	1,7
Portugal	129	53	2,5	1,0	1,7
Kroatië	57	23	2,7	1,0	1,8
China	17.489	7186	2,5	1,1	1,8
België	114	81	2,2	1,5	1,8
Iran	1142	221	3,1	0,6	1,9
Hongarije	121	88	2,5	1,7	2,1
Zuid-Korea	547	560	2,3	2,3	2,3
Finland	81	42	3,1	1,5	2,3
Roemenië	357	178	3,4	1,6	2,5
Bulgarije	131	69	3,6	1,8	2,6
Turkije	2495	337	6,7	0,9	3,8

TABEL 11.1 Sterfte door geweldsmisdrijven (moord, doodslag en opzettelijk toegebracht letsel), 2008 (vervolg)

Land	Absoluut		Per 100.000 inwoners		
	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Totaal
Armenië	97	40	6,8	2,4	4,4
Albanië	121	36	7,8	2,3	5,0
India	49.877	9817	8,2	1,7	5,1
Israel	341	70	9,8	2,0	5,8
Argentinië	2085	384	10,7	1,9	6,2
Verenigde Staten	16.701	4133	10,9	2,6	6,7
Chili	1020	160	12,3	1,9	7,0
Suriname	31	9	11,9	3,6	7,8
Moldova	207	85	12,0	4,5	8,0
Oekraïne	2604	1120	12,3	4,5	8,1
Indonesië	17.074	2831	15,0	2,5	8,8
Haïti	1208	191	24,8	3,8	14,2
Georgië	593	91	29,2	4,0	15,9
Zimbabwe	1887	273	31,3	4,2	17,3
Ruanda	1386	323	29,5	6,4	17,6
Mexico	17.493	1984	32,7	3,6	17,9
Rusland	22.852	7167	35,0	9,4	21,2
Zuid-Afrika	11.058	2514	45,2	10,0	27,3
Brazilië	52.093	5216	55,1	5,4	29,9
Venezuela	12.556	662	88,9	4,7	47,0
El Salvador	2943	423	101,5	13,1	54,9
Afghanistan	12.497	2436	88,7	18,6	54,9
Colombia	24.345	2583	109,8	11,3	59,8
Irak	43.878	4580	288,3	30,8	161,0
Sri Lanka	30.705	2965	310,6	29,1	167,8

Bron: WHO, Mortality Database

**Veranderingen
in criminaliteit**

Naast internationaal vergelijkend onderzoek naar de criminaliteit in verschillende landen is ook onderzoek verricht naar *veranderingen* in de aard en omvang van de criminaliteit binnen afzonderlijke landen, gebieden of steden. Daarbij doen zich soortgelijke statistische problemen voor als bij internationaal vergelijkend onderzoek: veranderingen in criminaliteitscijfers vormen nog geen zuivere weergave van veranderingen in de werkelijke criminaliteit, want kunnen medebepaald zijn door veranderingen in het strafrecht, het justitiële apparaat en het opsporings- en vervolgingsbeleid.

Wel kan met deze veranderingen bij de interpretatie van de cijfers rekening worden gehouden. En opnieuw geldt dat gevallen van ernstige geweldscriminaliteit en dan vooral moord en doodslag in het algemeen het beste geregistreerd zijn, zodat over de frequenties daarvan de meest betrouwbare schattingen kunnen worden gemaakt.

Uit een reeks historische studies komt één langetermijntrend duidelijk naar voren: in heel West-Europa is de geweldscriminaliteit, afgemeten aan cijfers over moord en doodslag, sinds de late middeleeuwen sterk afgenomen. Daar tegenover vertonen de gegevens over vermogenscriminaliteit, voor zover beschikbaar, veel meer fluctuaties en variaties (zie bijv. Zehr, 1976). In een samenvattend overzicht van een groot aantal studies concludeert Eisner (2003: 99) dat het gemiddelde moordcijfer in West-Europa in de vijftiende eeuw meer dan 30 per jaar per 100.000 inwoners bedroeg, vervolgens daalde tot een gemiddelde van ongeveer 10 in de zeventiende eeuw en verder tot ongeveer 2 omstreeks 1850, om nog verder te dalen tot minder dan 1 rond 1960. Daarna vond weer enige stijging plaats, maar deze deed nauwelijks afbreuk aan de langetermijntrend. Ook andere vormen van fysiek geweld dan moord en doodslag zijn volgens verschillende aanwijzingen de afgelopen eeuwen in westerse samenlevingen afgenomen (Gurr, 1979; Chesnais, 1981).

Deze ontwikkeling correspondeert met de eerder in dit boek besproken civilisatietheorie van Norbert Elias (paragraaf 4.3.3) en is door verschillende auteurs ook met behulp van deze theorie verklaard (Spierenburg, 1993; Johnson & Monkkonen, 1996; Pinker, 2011: 59–128). Vanaf de late middeleeuwen vormden zich geleidelijk nationale staten waarin de overheid het legitieme gebruik van geweld monopoliseerde. Niet alleen werd het voor burgers hierdoor riskanter en minder lonend om geweld te gebruiken, ook groeide de sociale druk om geweldsimpulsen te beheersen en nam de emotionele afkeer van en angst voor geweld toe. De toegenomen fysieke veiligheid ging gepaard met een grotere gevoeligheid voor geweld, met als paradoxaal gevolg dat de publieke opwinding over geweld en onveiligheidsgevoelens in recente tijden juist intenser werden. Chesnais (1981) wijst hier ook op, en brengt dit in verband met de versterkte invloed van de massamedia, die buitensporig veel aandacht aan geweldsdelicten schenken (vgl. Schneider, 1988), met de vergrote materiële zekerheid in de verzorgingsstaat en met de ontwikkeling van medische technieken (narcose, pijnstillers) die gewaarwordingen van fysieke pijn verminderen.

Variaties in aard en verloop van de geweldsmonopolisering kunnen deels ook variaties in geweldscriminaliteit verklaren. Zo kreeg die monopolisering in de Verenigde Staten veel later en minder volledig (wapenbezit is nog steeds niet verboden) gestalte dan in Europa, hetgeen het relatief gewelddadige karakter van de Amerikaanse samenleving verklaart. Omgekeerd ligt in het relatief vroege ontstaan van een stabiel overheidsgezag in de Republiek en later het Koninkrijk Nederland een verklaring voor het feit dat dit land in de achttiende eeuw en zeker in de negentiende eeuw tot de veiligste streken van Europa behoorde.

**Teruggang
geweldscrimi-
naliteit op
lange termijn**

**Geweldsmono-
polisering door
overheid**

11.3 Criminaliteit in Nederland: gegevens, interpretaties en mogelijke verklaringen

Veel berichten in kranten en televisieprogramma's over toe- of afnemende misdadigheid berusten op statistieken van geregistreerde criminaliteit die het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) maandelijks, per kwartaal en

Politie en gerechtelijke statistiek

Verhouding tussen geregistreerde en werkelijke criminaliteit

jaarlijks publiceert. Sinds 1948 worden in deze statistieken allereerst de totaalcijfers gegeven van misdrijven die ter kennis van de politie kwamen. Deze *politie-statistiek* omvatten zowel aangiften van misdrijven door gedupeerde burgers als door de politie zelf geconstateerde misdrijven. Daarnaast worden door het CBS cijfers verstrekt van het aantal strafzaken dat door de arrondissementsrechtbanken behandeld werd. Zulke *gerechtelijke statistiek* worden in Nederland al vanaf het midden van de negentiende eeuw bijgehouden. Beide totaalcijfers worden onderverdeeld in categorieën van delicten, die grotendeels zijn afgeleid van de delictomschrijvingen in het Wetboek van Strafrecht en de Wegenverkeerswet. Op grond van de politieke statistiek is het moeilijk, zo niet onmogelijk betrouwbare uitspraken te doen over de aard en omvang van de criminaliteit. (De gerechtelijke statistiek bieden nog minder houvast, omdat van de geconstateerde wetsovertredingen de meeste niet tot vervolging leiden en dus niet in deze statistiek terecht komen.) Allerlei factoren verstoren de verhouding tussen geregistreerde en werkelijke criminaliteit. Veel mensen geven een misdrijf niet aan bij de politie. Dat kan gebeuren omdat ze een gestolen portemonnee verloren denken te hebben, of omdat de buit uit zwart geld bestond. Vaak schrikken mensen terug voor al die formaliteiten, vooral wanneer ze weinig heil van de aangifte verwachten. Hierdoor kan het bijvoorbeeld gebeuren dat de aangifte van fietsendiefstal terugloopt, terwijl het aantal werkelijk gestolen fietsen juist toeneemt. Maar ook omgekeerde effecten doen zich voor. Door berichten over forse stijgingen van inbraken laten meer mensen zich overhalen om zich tegen diefstal te verzekeren. Dit verhoogt de aangiftebereidheid voor diefstal én de toename van een ander delict: het doen van een valse aangifte!

Als mensen een misdrijf wél aangeven, moet de betrokken politiefunctaris tot een omschrijving van het delict komen waarbij diens subjectieve oordeel een rol speelt. Was het zakkenrollerij of een beroving? Mishandeling of een poging tot doodslag? Winkeldiefstal of een inbraak? Of helemaal geen misdrijf? De politie constateert ook zelf veel misdrijven, maar de wijze waarop en de intensiteit waarmee dit gebeurt, verschilt van stad tot stad en van tijd tot tijd. Waar de ene politieman tot arrestatie overgaat, volstaat de ander met een waarschuwing. En zelfs na een arrestatie kan toch nog besloten worden geen proces-verbaal op te maken en komt het vooral niet in de statistiek. Algemeen wordt aangenomen dat de computer het verwerken van aangiften heeft vergemakkelijkt met als gevolg een stijging van de cijfers. Van Tulder (1985) wijst erop dat de politie bovendien wel eens selectief te werk gaat bij het doorgeven van ter kennis gekomen misdrijven aan het CBS. De richtlijnen van het CBS worden ook niet door alle korpsen op dezelfde wijze geïnterpreteerd. Volgens Van Dijk en Steinmetz komt het zelfs voor dat de politie bewust cijfers manipuleert. Als voorbeeld noemen ze een geval waarin er reden was om aan te nemen 'dat een uitzonderlijk hoge maandopgave van een korps een doelbewuste reactie was op een recente afwijzing van een verzoek om personeelsuitbreiding' (1979: 66). Door dit alles kunnen de cijfers soms meer zeggen over de werkwijze, organisatie en omvang van het politieapparaat dan over de frequentie en de aard van criminaliteit.

Dit laatste inzicht haalde in de jaren dertig zelfs voor een deel de bodem weg onder de sociologische theorie die criminaliteit uit '*sociale desorganisatie*' verklaarde. Een groep sociologen van de Universiteit van Chicago ontdekte dat in bepaalde verpauperde stadswijken meer criminaliteit voorkwam dan in andere. Zij meenden dat deze wijken gekenmerkt werden door een hogere graad van sociale desorganisatie. Er zouden weinig

mogelijkheden zijn tot vaste sociale contacten doordat de bevolking van die wijken voortdurend veranderde. Hierdoor zouden mensen in die wijken moeilijk tot het ontwikkelen van een hechte en duurzame sociale orde geraken (Morris, 1957). Critici van deze theorie stelden echter vast dat de politie in deze 'lastige' wijken veel intensiever surveilleerde en ook eerder tot arrestatie overging dan in andere wijken, waarmee ze de hogere criminaliteitscijfers in deze buurten verklaarden (Baldwin, 1975: 211-212). Voorzichtigheid met politiestatistiek is dus geboden.

Agenten controleren jonge mannen op wapenbezit. De laatste tijd probeert de staat door middel van verordeningen en politieoptreden het bezit en gebruik van wapens strenger aan banden te leggen. Zo heeft de politie in Nederland sinds 2002 de bevoegdheid om bij bepaalde gelegenheden en in daartoe aangewezen risicogebieden over te gaan tot preventief fouilleren. Dit verhindert echter niet dat het illegale wapenbezit omvangrijk is.

Gelukkig hoeft over de omvang van al deze verstoringen van criminaliteitscijfers niet helemaal in het duister getast te worden. Er wordt regelmatig onderzoek gedaan naar het zogenaamde *dark number*, dat wil zeggen naar de omvang van het aantal misdrijven dat niet ontdekt of aangegeven wordt. Dit gebeurt door mensen in anonieme enquêtes te vragen welke strafbare feiten zij gepleegd hebben. Ook worden er in Nederland door het CBS sinds 1980 jaarlijks 'slachtofferenquêtes' gehouden waarbij aan een steekproef van vijf- tot tienduizend respondenten gevraagd wordt van welke delicten zij het slachtoffer geworden zijn. Deze onderzoeken (waarbij men overigens wel erg sterk vertrouwt op het geheugen en de eerlijkheid van de respondenten) tonen steeds weer aan dat veel strafbare feiten niet ter kennis van de politie komen, dat vrijwel iedereen wel eens een strafbaar feit heeft gepleegd en dat mensen uit lagere sociale klassen een verhoogde kans lopen op strafrechtelijke vervolging (Fiselier, 1978).

Uit de slachtofferonderzoeken komt naar voren dat de omvang van de tegen personen gerichte criminaliteit sinds de jaren tachtig weinig veranderde.

'Dark number'

Vermogens- misdrijven

In 1980 werden per 100 inwoners 33 delicten ondervonden, in 1984 waren dat 40 delicten, in 1990 35, in 2000 37 en in 2008 39. De politie-statistieken registreerden minder dan een derde van deze ondervonden delicten, maar laten eveneens zien dat de totale omvang van de criminaliteit sinds 1985 weinig is veranderd. Blijkbaar geven deze statistieken een beter beeld van de globale *trends* in de criminaliteit dan van de omvang ervan in een gegeven jaar (vgl. De Beer, 2004; Wittebrood & Nieuwbeerta, 2006). Om deze trends nader te interpreteren, is het eerst nodig een beeld te hebben van de relatieve omvang van bepaalde vormen van criminaliteit binnen de totale geregisteerde criminaliteit.

In 2010 bestond 59% van de totale geregisteerde criminaliteit uit vermogensmisdrijven als inbraken, autodiefstal, winkeldiefstal, zakkenrollerij, valsheidsmisdrijven, verduistering, bedrog en heling. Verkeersdelicten als rijden onder invloed en het doorrijden na een ongeval vormden 13% van het totaal. Misdrijven tegen goederen en de openbare orde (vernieling, brandstichting) 16%. Delicten 'tegen het leven en persoon' (bedreiging, moord en doodslag, inclusief pogingen daartoe) vormden ruim 3% van het totaal en mishandeling iets meer dan 5%. Verkrachting maakte 0,13% uit van het totaal, waarbij weer bedacht moet worden dat het slechts om aangegeven verkrachtingen gaat. In Nederland worden jaarlijks een kleine 2500 gevallen van pogingen tot moord en doodslag geregistreerd, die in meer dan negen van de tien gevallen geen dodelijke afloop hebben. In 2010 werden volgens de statistieken ongeveer 58.000 mensen mishandeld, maar uit de cijfers valt niet op te maken hoe vaak het ook ernstige vormen van mishandeling betreft.

Ter vergelijking: in hetzelfde jaar werden 597 mensen (in 1970 nog ruim 3100) bij een verkeersongeluk gedood en een jaar eerder raakten ongeveer 18.600 mensen er dusdanig door gewond dat ziekenhuisopname nodig was. In 2010 brachten 1600 mensen zichzelf om het leven en ongelukken thuis of in het bedrijf eisten 2824 slachtoffers. Door een misdrijf (moord, doodslag of ten gevolge van opzettelijk toegebracht letsel) kwamen 144 mensen (dat wil zeggen in Nederland ingeschrevenen) om het leven. Deze cijfers maken duidelijk dat mensen een veel grotere kans lopen het zwaar verminkte of dode slachtoffer te worden van een verkeersongeluk dan van een ernstig geweldsdelict. De kans om door een geweldsdelict verminkt of gedood te worden, is voor de meeste burgers nog veel kleiner, als bedacht wordt dat slachtoffers vaak een actieve rol spelen en zich in criminele milieus bevinden. Zij begeven zich in gevaarlijke situaties of lokken zelf geweld uit.

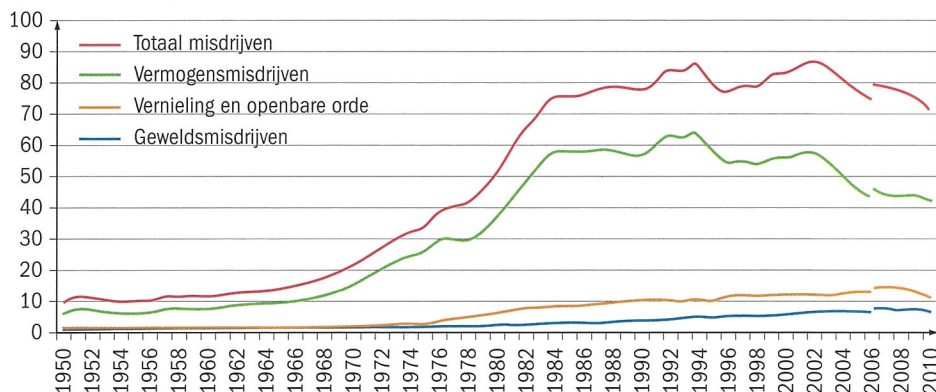
Trends vanaf de jaren vijftig

Maar nu de trends vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw. Vrijwel alle vormen van criminaliteit zijn volgens de politie-statistieken vanaf die tijd – en vooral vanaf het midden van de jaren zestig – tot halverwege de jaren tachtig fors toegenomen (zie voor een grafische weergave figuur 11.1). Deze toename was zo groot en aanhoudend dat zij moeilijk volledig kan worden toegeschreven aan veranderingen in politieoptreden of aangiftebereidheid. Aanvankelijk steeg vooral de frequentie van vermogensmisdrijven zoals inbraken en winkel- en autodiefstallen sterk, na 1970 begon ook de geweldscriminaliteit aanmerkelijk toe te nemen. In 1987 kwamen per duizend inwoners bijna 10 keer zo veel vermogensmisdrijven ter kennis van de politie als in 1950. Er werden ongeveer 60 keer zo veel inbraken en meer dan 15 keer zo veel winkeldiefstallen geregistreerd. Vernielingen en verstoringen van de openbare orde kwamen volgens de politiedossiers 10 keer zo vaak voor. Het aantal geregisteerde geweldsmisdrijven per

duizend inwoners steeg veel minder, namelijk met ongeveer 100% (oftewel een verdubbeling), maar binnen die categorie was er een relatief grote stijging van het aantal misdrijven tegen het leven (moord en doodslag en pogingen daartoe: ongeveer een verviervoudiging). Betrekkelijk weinig stegen de geregistreerde mishandelingen: met ruim 40%. Delicten als pornografie en openbare schennis der eerbaarheid werden minder geconstateerd, wat natuurlijk veel, zo niet alles te maken heeft met de normverruiming en verhoogde tolerantie op dit gebied. Dat het aantal geregistreerde verkrachtingen met name in de jaren tachtig toenam, kan daarentegen juist aan een verlaagde tolerantie en een verhoogde aangiftebereidheid door acties vanuit de vrouwenbeweging worden toegeschreven.

Rond 1985 beginnen de cijfers over de relatieve omvang van de totale criminaliteit te stabiliseren – hetgeen, zoals opgemerkt, correspondeert met enquêtegegevens over ondervonden delicten – en na 2000 zet een lichte maar gestage daling in. Die daling betreft voornamelijk vermogensmisdrijven. In 2010 is het aantal geregistreerde vermogensmisdrijven per duizend inwoners nog vele malen hoger dan dat in 1950 of 1960 of zelfs 1970, maar ten opzichte van 1985 is het gedaald met ongeveer 30%. De geregistreerde geweldscriminaliteit daarentegen neemt ook na 1985 nog aanzienlijk toe (zo stijgen de aangiftes van mishandeling in de jaren negentig met meer dan 80%), om rond 2000 te stabiliseren en vanaf 2006 licht te dalen. In 2010 is het aantal geregistreerde geweldsmisdrijven per duizend inwoners 15% lager dan in 2006, maar nog ruim twee keer zo groot als in 1985, en meer dan vier keer zo groot als in 1950.

FIGUUR 11.1 Geregistreerde misdrijven in Nederland per 1000 inwoners, 1950–2010

Bron: CBS, Statline

Opmerking: Door een verandering in de registratie van de criminaliteitscijfers vindt er een lijnbreuk plaats in 2006. Vanaf dat jaar worden strafbare feiten waarvan geen aangifte is gedaan maar die wel een verdachte en/of slachtoffer kennen, meegeteld. Zonder deze verruimde definitie van geregistreerde criminaliteit zou de geconstateerde daling van de cijfers in recente jaren nog iets groter zijn.

Dit beeld van de ontwikkeling van de geweldscriminaliteit wordt in grote trekken bevestigd door de meer toegespitste en nauwkeuriger gegevens over moord en doodslag. Tabel 11.2 geeft cijfers over het aantal mensen (ingeschreven in Nederland) per 100.000 inwoners dat sinds 1911 door geweld om het leven kwam. Afgezien van de periode van de Tweede Wereldoorlog en de eerste jaren daarna, zijn de jaarcijfers tot de jaren zestig vrij stabiel. Daarna stijgen ze fors tot het einde van de twintigste eeuw. Vervolgens zet een daling in, die voorlopig echter nog bij lange na niet

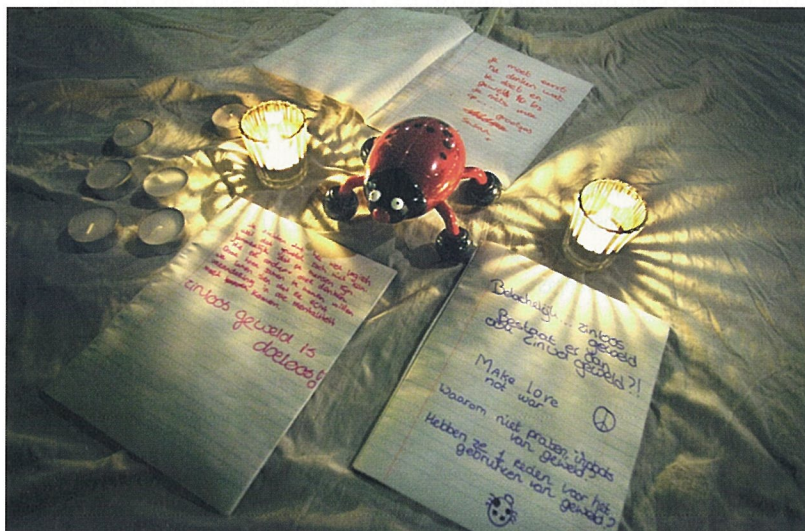
Gegevens over
moord en
doodslag

geleid heeft tot een terugkeer naar het niveau van de jaren vijftig. In absolute aantallen gaat het om ongeveer 150 gedode personen per jaar.

TABEL 11.2 Sterfte door moord, doodslag en opzettelijk toegebracht letsel per 100.000 inwoners, Nederland 1911–2010

Jaar	Jaargemiddelde	Jaar	Jaargemiddelde
1911-1919	0,33	1960-1969	0,37
1920-1923	0,20	1970-1979	0,70
1924-1935	ontbreken	1980-1989	0,90
1936-1940	0,44	1990-1994	1,11
1941-1945	2,24	1995-1999	1,26
1946-1947	0,68	2000-2003	1,20
1948-1949	ontbreken	2004-2007	0,97
1950-1959	0,26	2007-2010	0,90

Bron: CBS-statistieken van sterfte naar doodsoorzaak

De heftige publieke verontwaardiging die zich zo nu en dan manifesteert als reactie op ernstige vormen van 'zinloos geweld' wijst op een grote en wellicht groeiende emotionele afkeer van dit soort geweld.

Uit de toename van de geregistreeerde geweldscriminaliteit sinds de jaren vijftig kan nog niet worden afgeleid dat Nederland in alle opzichten een gewelddadiger samenleving is geworden, of anders gezegd, dat de fysieke veiligheid van mensen in het dagelijks leven over de hele linie is vermindert. Voor zover geweld tegen personen ter kennis van de politie komt, bestaat het voor het grootste deel uit mishandelingen, en de stijging daarvan volgens de politionele statistieken zou vooral kunnen duiden op

een toegenomen gevoeligheid voor geweld (vgl. Franke, 1991). Dit vermoeden wordt bevestigd door het feit dat het aantal ondervonden geweldsdelicten volgens CBS-slachtofferenquêtes (het gaat hier om geweld tegen personen van voornamelijk lichte aard) sinds 1985 niet toeneemt en schommelt tussen 6 en 9 gevallen per 100 inwoners. Toch wijst veel erop dat het gebruik van ernstig geweld in bepaalde kringen de afgelopen decennia is toegenomen. Dit kan bijvoorbeeld blijken uit de forse groei van de aantallen geregistreerde berovingen en overvallen; van ongeveer 4000 in 1980 tot 18.300 in 2004 (WODC, Criminaliteit en Rechtshandhaving 2004). Ook stegen, zoals opgemerkt, tussen 1950 en 2000 de cijfers over moord en doodslag (tabel 11.2), hetgeen deels kan worden toegeschreven aan liquidaties in criminele milieus. Er zijn dus de nodige aanwijzingen dat de 'harde' criminaliteit waarin geweld niet geschuwd wordt, zich de afgelopen decennia heeft verbreid. Voor een deel betreft het hier relatief grootschalige 'georganiseerde misdaad', die vooral actief is in de drugshandel; het gaat daarbij volgens criminologisch onderzoek om netwerken met internationale connecties en hiërarchische verhoudingen, die echter geen hechte of formele organisatiestructuur kennen (Fijnaut e.a., 1996).

CASUS 11.1

Geweld tussen jongeren

In *Kapot Moeilijk* geeft de socioloog en criminoloog Jan Dirk de Jong een indringend verslag van een *ethnografisch onderzoek naar opvallend delinquent groepsgedrag van 'Marokkaanse' jongens in Amsterdam*, zoals de ondertitel van het boek luidt. De jongeren in dit onderzoek vertonen provocerend, intimiderend en soms gewelddadig gedrag. Tegelijk voelen ze zich bedreigd door andere jongeren in de buurt en zoeken ze de steun van de eigen groep om zich daartegen teweer te stellen en 'respect' af te dwingen. Aziz illustreert dit met het volgende verhaal:

'Ik liep een keer over straat daaro, toen drie negers me opeens vroegen of ze met me telefoon konden lenen. Om te bellen of zo. Dus ik zeg: "Sorry, geen beltgoed, is op." Je weet toch? En ik wil doorlopen. Gaat die ene gast opeens voor me staan en die andere pakt me zo van achteren vast. Begint zo in mijn zakken te voelen, alles. Ik probeer 'm nog te trappen, maar toen begonnen ze me te slaan. Tja, ik ben niet zo groot, weet je. En hun waren

met z'n drieën. Ben ik in mekaar gebeukt. Telefoon afgepakt, alles. Ik was helemaal para (woest), asahbi. Naar huis, vrienden gebeld. Broers gebeld. Standaard. Wij wisten waar hun op school zaten. Zij waren gewoon jongens van verderop uit de buurt. Volgende dag zijn we gelijk gegaan. Mijn twee oudere broers, nog paar vrienden en ik. Wij de school ingegaan. Mensen daaro hadden gewoon les. Wij al die klassen afgegaan tot we ze hadden. Gewoon die klas ingelopen, je weet toch? Hun uit die lokaal gesleurd. In die gang hebben we ze gelijk helemaal de tyfus gebeukt, ouwe! Wullah! Ze hebben het geweten. Alles hebben we afgepakt. Ketting, horloge, pocket (telefoon), doekoe (geld), alles gewoon. Wij nog van: "Laat dit een les voor je zijn, vieze zwervers. Vieze kanker-apen!" Vanaf die moment wisten hun dat ze niet met mij moesten fokken, begrijp je. Nu zijn we weer cool met mekaar. We groeten gewoon, alles.'

(De Jong, 2007: 192)

Oververtegenwoordiging sommige etnische groepen in criminaliteit

Gewelddcriminaliteit in langetermijnperspectief

Niet te ontkennen valt dat bepaalde groepen allochtone jongeren zich vaker aan gewelddcriminaliteit schuldig maken dan over het geheel genomen hun autochtone leeftijdgenoten. Sommige allochtonen zijn afkomstig uit samenlevingen waar de gevoeligheden rond geweld anders liggen dan in de Nederlandse samenleving (Junger, 1990; Kosec & Kapteyn, 1991), maar zeker zo belangrijk is dat zij zich vaak in lage en uitzichtloze sociaaleconomische posities bevinden (Bovenkerk, 1992: 49–118). Ook autochtone jongeren in dergelijke posities worden gemakkelijk tot vormen van straatcriminaliteit gebracht die met geweld gepaard gaan (Hoogerwerf, 1996).

Zoals in paragraaf 11.2 is besproken, namen in West-Europa de frequenties van moord en andere vormen van onwettig geweld gedurende lange tijd sterk af. Dat gold ook voor Nederland (Berents, 1976; Faber, 1983; Jungen, 1990; Spierenburg, 1993). De toename van gewelddcriminaliteit in de tweede helft van de twintigste eeuw is in dit langetermijnperspectief te zien als een tijdelijke tegentendens. Ook deze toename betreft de hele westerse wereld, evenals de recente tendens van daling van onwettig geweld en andere vormen van criminaliteit. Die recente daling geldt ook en zelfs in opvallende mate voor de Verenigde Staten, al blijft het geweldsniveau daar aanzienlijk hoger dan in West-Europa.

Door het uitstellen van de bij de arrestatie aangetroffen wapens probeert de politie het publiek ervan te doordringen hoe hard en gewelddadig de georganiseerde misdaad is.

Wat kunnen sociologen en criminologen nu doen om meer inzicht te krijgen in het hoe en waarom van veranderingen in criminaliteitspatronen? Welke theorieën kunnen hiervoor worden gebruikt? We bespreken hier een aantal van de theorieën van afwijkend gedrag, en in het bijzonder gecriminaliseerd gedrag, die eerder in paragraaf 11.1 zijn genoemd. Daarbij zullen we ons speciaal richten op de vraag welk licht deze theorieën werpen op de geconstateerde toename van verschillende vormen van criminaliteit in Nederland in de tweede helft van de twintigste eeuw.

Een van deze theorieën is de eerder genoemde *sociale-reactiebenadering* of *etiketteringstheorie* (Ericson, 1975). In dit theoretisch perspectief worden enkele belangrijke inzichten van vroegere sociologen als Charles Horton Cooley en George Herbert Mead toegespitst op afwijkend gedrag. Cooley en Mead meenden dat mensen een beeld van zichzelf ontwikkelen in voortdurende interactie met andere mensen. Zij bekijken zichzelf als het ware steeds met de ogen van anderen en passen hun zelfbeeld daarbij aan. In het etiketteringsperspectief worden daarom de strafrechtelijke en anderszins afkeurende sociale reacties op wetsovertredend gedrag in het middelpunt van de belangstelling geplaatst. Deze sociale reacties zouden ertoe leiden dat mensen die in strijd met de wet gehandeld hebben, langzamerhand ook een beeld van zichzelf ontwikkelen dat overeenstemt met het negatieve oordeel (etiket, stigma) van andere mensen. In plaats van mensen van crimineel gedrag te weerhouden, hebben volgens deze opvatting arrestaties en veroordelingen bovendien juist tot gevolg dat hun daarna allerlei 'normale' gedragsalternatieven ontnomen worden, zodat ze opnieuw tot crimineel gedrag hun toevlucht nemen. Ze gaan zichzelf als misdadiger zien en gedragen zich daarnaar. Zo bezien *produceren* politiemensen en strafrechters als het ware onbedoeld criminaliteit en komen mensen min of meer ongewild in een criminele carrière terecht. Dat het etiketteringsperspectief tot een dieper inzicht kan leiden in de levensloop van mensen die crimineel (of psychisch gestoord, of verslaafd aan drugs) genoemd worden, is door tal van onderzoekers op overtuigende wijze aangetoond. Maar voor het verkrijgen van inzicht in ontwikkelingen van criminaliteitspatronen in de tijd biedt de benadering weinig houvast. Door de grote nadruk op het effect van sociale reacties ontwijkt de etiketteringsbenadering eigenlijk de vraag *waarom* mensen in eerste instantie tot strafbaar gesteld gedrag overgaan en waarom de frequentie waarmee dat gebeurt in de loop van de tijd verandert.

Gevolgen van etikettering voor het zelfbeeld

Criminele carrière

CASUS 11.2

Delinquente jongens: differentiële associatie en groepsdruk

In een onderzoek onder delinquente Curaçaose jongens, zegt een zuster van een van de jongens:

'Ik denk dat op een gegeven moment wil je er echt bij horen, je wil opvallen. En iedereen heeft zijn eigen manier van opvallen. En dan krijg je vrienden en zo. Dan is het aan jou om te weten van dit kan wel en dit kan niet. Je wil opvallen, erbij zijn, je wil een beetje interessant zijn. Je wil ook verhalen vertellen. En dan ga je ook 's avonds op straat lopen en dan wil je naar al die feesten en je hebt geen geld. En dan hoor je hoe makkelijk het is om een tasje van iemand te trekken bijvoorbeeld. En dan doe je dat. *Juni zag* op een gegeven moment niet in van dat kan ik niet maken, want ik moet

ook denken wat er met die persoon gebeurt.

[...] Ik denk dat hij de ernst er niet van inzag. En als al je vrienden zo zijn, dan is het toch niet erg als jij ook zo bent. [...] Want hij zei: "Ja, niemand heeft me gedwongen, ik wou het zelf en zo." Maar toch al wil ie het zelf, het is toch misschien onbewust dat je gedwongen wordt want je wil niet ..., het klinkt zo stom als je op dat moment erbij bent en zegt: "Nee, ik ga naar huis." Want voor je vrienden ben je dan niet stoer meer. Dus het is makkelijker om dan gewoon mee te gaan, als je toch al geld ermee gaat verdienen.'

(Van San, 1997: 467, 468)

Differentiële- associatie- theorie

Een andere invloedrijke theorie over crimineel gedrag, de *differentiële-associatietheorie* van Edwin Sutherland, neemt als uitgangspunt dat crimineel gedrag, evenals ander gedrag, *aangeleerd* wordt. Met name de intensiteit, duur en frequentie van contacten ('associaties') op jeugdige leeftijd met mensen die zich al crimineel gedragen, zag Sutherland als oorzaken van later crimineel gedrag (Sutherland & Cressey, 1970: 71–93). Evenals van de etiketteringsbenadering kan van Sutherlands theorie gezegd worden dat zij het inzicht vergroot in de criminele levensloop van mensen. Zij vormt een wetenschappelijke en systematische uitwerking van de volkswijsheid dat wie met pek omgaat daarmee ook besmet wordt. Maar ook deze theorie biedt geen verklaring voor veranderingen in crimineel gedrag op grote schaal.

CASUS 11.3

Overvallen

In een onderzoek naar overvallen, beschrijft een van de respondenten hoe een overval van een koffieshop in zijn werk gaat:

'Als ik een weekend geen geld had, dan ging ik naar een koffieshop en dan beroofde ik die. En dan had je die stuff en dan had je geld [...] Ik heb ook wel eens geschoten, maar ja, in die koffieshops. Want dat was nog gevaarlijker, in die koffieshops. Maar dan gewoon in de

lucht, een paar keer. Want er zit een te (tafel)voetballen, een paar zitten jointjes te roken, allemaal jonge jongens. Dat zijn allemaal boeven die daar komen. Dus je komt wel tegenover je eigen mensen te staan, op dat moment. Dus dan laat je het wel zien en dan schiet je even twee, drie keer in de lucht. Afstand houden, weet je [...]

(Kroese & Staring, 1991, 87)

Anomietheorie van Merton

Wat dit betreft biedt de *anomietheorie* van Robert Merton meer aanknopingspunten (Merton, 1968: 175–248). Merton vroeg zich af hoe het komt dat in de ene samenleving meer afwijkend en crimineel gedrag voorkomt dan in de andere en hoe veranderingen op dit gebied te verklaren zijn. Hij meende een belangrijke variabele gevonden te hebben in de verhouding tussen culturele doelen en beschikbare middelen. Aan Durkheim ontleende hij het begrip anomie (letterlijk: normloosheid), dat hij een meer toegepitste betekenis gaf: een discrepantie of botsing tussen de levensdoelen die binnen een samenleving algemeen als zeer nastrevenswaardig worden voorgesteld en de beschikbare middelen om deze doelen op legitieme en sociaal aanvaardbare wijze te bereiken. Vooral in zijn eigen Amerikaanse samenleving zag hij een brede kloof tussen het maatschappelijk succesideaal (de 'American dream') en de mogelijkheden voor mensen om dit succes ook te verwezenlijken. Vertaald in concrete voorbeelden doelde hij op mensen die opgevoed zijn met de hoop en verwachting dat ze van alles en nog wat in hun leven kunnen bereiken, maar die na verloop van tijd bemerken dat ze eerst een goede opleiding hadden moeten doorlopen en andere ouders, meer verstand of een andere huidskleur hadden moeten hebben. De manieren waarop mensen op dergelijke patsituaties reageren, konden volgens Merton variëren van blijven vasthouden aan de culturele

doelen en de geïnstitutionaliseerde middelen (*conformism*) tot het verwerpen van zowel doelen als middelen zonder daar iets voor in de plaats te stellen (*retreatism*). Als mogelijke andere reacties zag hij het opgeven van de culturele doelen door mensen die zich bijna dwangmatig aan de voorgeschreven middelen houden (*ritualism*) en het willen vervangen van de bestaande doelen en middelen door geheel nieuwe (*rebellion*). Tot crimineel gedrag komen in zijn visie vooral mensen die zich niet neerleggen bij de maatschappelijke blokkade van hun door het succesideaal ingegeven wensen en verlangens. Zij zoeken andere, onwettige en strafbare middelen om er toch aan te kunnen voldoen (*innovation*). Te denken valt aan frauderende boekhouders, sjoemelende makelaars, aan mannen die in het weekend steevast een inbraak plegen om het inkomen op een peil gelijk aan dat van de burens te houden of aan mensen die van criminaliteit hun beroep gemaakt hebben en er goed van leven.

De theorie van Merton roept de vraag op of in Nederland sinds de jaren vijftig de discrepantie tussen doelen die mensen zich in het leven stellen en de beschikbare legitieme middelen is toegenomen. Op het eerste gezicht lijkt de verhouding tussen doelen en middelen zich juist in tegenovergestelde richting ontwikkeld te hebben. De koopkracht nam in gestaag tempo toe, banen waren er tot in de jaren zeventig volop en de mogelijkheden tot scholing werden uitgebreid en gedemocratiseerd. Kortom, de legitieme middelen om gegeven doelen te bereiken hebben zich juist uitgebreid. Maar het is zeer waarschijnlijk dat met de groei van de welvaart en de uitbreiding van het onderwijs, de toename van sociale mobiliteit, de vervaging van klassen- en standsgrenzen en de verbreiding van de ideologie van kansen-gelijkheid tevens de ambitieniveaus, in het bijzonder van mensen in lagere sociale strata, zijn verhoogd. Zo kunnen de discrepanties tussen doelen en legitieme middelen in het algemeen toch groter zijn geworden, wat de toename van verschillende vormen van criminaliteit zou kunnen verklaren. Maar zolang we niet beschikken over instrumenten om deze discrepanties nauwkeurig te meten, is het moeilijk om de theorie te bevestigen of te weerleggen.

Een interessante mogelijke verklaring biedt de *controle- of bindingstheorie*, die eerst door de Amerikaan Travis Hirschi en later ook door de Engelse criminoloog Steven Box is ontwikkeld (Hirschi, 1969; Box, 1981 (1971); Bruinsma e.a., 1985). Vanuit de vooronderstelling dat mensen amoreel zijn, vroeg Hirschi zich af waarom de meeste mensen zich toch zo conformistisch gedragen. Wat weerhoudt hen ervan om vrijheidsbeperkende regels te overtreden of lucratieve misdrijven te plegen? Volgens Hirschi werken vooral *maatschappelijke bindingen* remmend op criminele impulsen. Daarbij onderscheidt hij bindingselementen van affectieve aard (*attachment*) en van meer cognitieve en economische aard (*commitment* en *involvement*). De gedachte is dat mensen zich door hechte relaties met ouders, echtgenoten en vrienden en door actieve participatie in de wereld van school, werk en vrijetijdsverenigingen zowel emotioneel als rationeel aan de heersende normen en ideeën (*beliefs*) binden. Ze hebben gewoonlijk ook meer te verliezen dan te winnen bij het plegen van misdrijven, aldus Hirschi.

Het is belangrijk op te merken dat Hirschi niet in de eerste plaats, zoals in dit boek, bij bindingen aan onderlinge afhankelijkheden tussen mensen denkt, maar aan betrokkenheid bij 'de samenleving', die impliciet gelijkgesteld wordt met de dominante instituties van de samenleving. Dat juist tussen voetbalvandalen of leden van jeugdbendes vaak sterke affectieve bindingen bestaan, weerlegt zijn theorie dan ook eigenlijk niet. Hirschi

**Discrepantie
tussen doelen
en beschikbare
legitieme
middelen**

**Hirschi:
maatschappelijke
bindingen
als rem op
criminaliteit**

veronderstelt (evenals Merton) een brede overeenstemming tussen mensen over heersende normen en waarden, over wat goed of slecht is. Hierin schuilt vermoedelijk de grote aantrekkingskracht van de theorie bij beleidsmakers en beleidsgerichte criminologen. Zij lijkt naoorlogse ontwikkelingen van criminaliteit te kunnen verklaren en geeft ook nog een remedie aan. Sinds de jaren vijftig, zo luidt de verklaring, verloor het gezinsleven zijn hoeksteen-karakter, kalfden hiërarchische verhoudingen af, maakten kinderen zich los van hun ouders en ouders van elkaar, werd de school een plaats waar spijbelen niet meer opvalt en was er voor velen geen werk meer. De binding aan de samenleving, kortom, werd zwakker. Om criminaliteit terug te dringen moet die maatschappelijke binding weer vergroot worden. Zo staat het in een beleidsnota uit 1985 van de Nederlandse regering (*Samenleving en criminaliteit*) en in andere rapporten. Onduidelijk in deze visie blijft, wat precies onder 'de samenleving' wordt verstaan (zoals gezegd, gaat het hier in feite niet om de hele samenleving, maar in het bijzonder om dominante instituties) en hoe de band daarmee zou moeten worden verstevigd. Ook is het de vraag of de feitelijke ontwikkelingen wel ondubbelzinnig wijzen op een 'verzwakking van maatschappelijke bindingen': het is aannemelijk dat minder hiërarchische en meer democratische verhoudingen juist tot versterking van bepaalde bindingen hebben bijgedragen. Aan de bindingstheorie hebben Gottfredson en Hirschi (1990) meer recentelijk een wat andere wending gegeven. In *A General Theory of Crime* leggen zij de nadruk op gebrek aan zelfcontrole als verklarende factor. Het zich onthouden van misdaad vereist volgens deze theorie beheersing van gedragsimpulsen, bijvoorbeeld de impuls om dingen die men graag wil hebben ook in bezit te nemen, of de impuls om op een belediging met fysieke agressie te reageren. Waar die zelfbeheersing in de socialisatie onvoldoende is aangeleerd, is crimineel gedrag het waarschijnlijke resul-

Gebrek aan zelfcontrole

Het 'supportersgeweld' is in een aantal West-Europese landen, waaronder Nederland, de laatste decennia in ernst en omvang toegenomen. In reactie hierop is ook het politieoptreden dat dit geweld poogt tegen te gaan harder geworden.

taat, naast andere vormen van riskant gedrag, zoals veel drinken, veel roken, drugsgebruik en te hard rijden. Op grond van deze theorie zou de toename van criminaliteit in de Nederlandse samenleving te verklaren zijn uit een vermindering van aangeleerde zelfbeheersing (althans onder bepaalde groeperingen), en deze zou dan op haar beurt verklaard kunnen worden uit een verzwakking van primaire bindingen, met name binnen gezinnen. Een dergelijk verband is door de opstellers van de theorie zelf echter niet gelegd en een grondige empirische toetsing van zo'n verklaring heeft ook niet plaatsgevonden (vgl. Wilterdink, 1998b).

Hoe interessant deze sociologische en sociaalpsychologische theorieën over gecriminaliseerd gedrag ook zijn, ze proberen allemaal criminaliteit in haar algemeenheid te verklaren en daarin schuilt tevens hun zwakte. Criminaliteit immers is een nogal heterogene verzameling van gecriminaliseerde gedragingen. Gewelddadige delicten ontwikkelden zich, zoals we zagen, anders dan vermogensmisdrijven en lijken ook met andere sociale ontwikkelingen samen te hangen.

Een tweede bezwaar van de genoemde theorieën is dat ze zich sterk richten op individueel gedrag en geen systematisch verband leggen met maatschappelijke – politieke, economische – instituties. Om beide redenen werpen de theorieën weinig licht op zogenoemde 'witteboordencriminaliteit' (belastingfraude, omkoping, boekhoudfraude, beursfraude, vastgoedfraude, cybercriminaliteit) en op vormen van georganiseerde misdaad die nationale grenzen overschrijden en waarbij soms nauwe relaties bestaan met de 'bovenwereld' van politici, ambtenaren en zakenmensen. Volgens criminologen vervult deze criminaliteit vaak positieve functies voor groepen uit de 'bovenwereld' en wordt ze daarom soms oogluikend toegestaan (Fijnaut e.a., 1996; Block, 1994; Bovenkerk, 1992; Van Duyne, 1995).

Een derde tekort van de genoemde theorieën is dat ze ahistorisch zijn en weinig of geen aandacht besteden aan ontwikkelingen in aard en omvang van de criminaliteit op de langere termijn. Juist kennis daarvan zou meer licht kunnen werpen op recente ontwikkelingen. Ook zou op deze wijze meer inzicht verkregen kunnen worden in de empirische samenhang met economische, politieke, strafrechtelijke, demografische en andere sociale ontwikkelingen.

Witteboorden-
criminaliteit

11.4 Bestrafing van misdadigers

Mensen letten veel en graag op elkaar. Dat doen ze soms met vooropgezette bedoelingen, maar veel vaker omdat ze niet anders kunnen. Wat de een doet, heeft gevolgen voor de ander en andersom. En wat de een doet, is de ander lang niet altijd om het even. Dit op elkaar letten en reageren vormt de kern van wat sociologen gewoonlijk met de term *sociale controle* aanduiden. Sociale controle kan omschreven worden als *de manieren waarop mensen anderen ertoe brengen of dwingen zich aan normen of regels te houden*. De ontwikkeling van normen en sociale controle hangt nauw samen met veranderingen in de machtsverhoudingen. Naarmate machtsverschillen kleiner worden, moeten machtigen meer rekening met minder machtigen houden, hetgeen vaak de ontwikkeling van nieuwe regels of normen met zich meebrengt. Zo'n afname van machtsverschillen leidt er ook toe dat de (voormalige) ondergeschikten zich niet meer zo gemakkelijk normen laten opdringen. Sociale controle vindt echter niet alleen in hiërarchische verhoudingen plaats, maar ook tussen gelijken. Alle mensen hebben er

Definitie van
sociale
controle

**Formele en
informele
sociale
controle**

telkens weer mee te maken, of ze dit nu willen of niet. Door bijvoorbeeld in weekends uit vrije wil dicht op elkaar te gaan zitten op campings, nemen mensen een verhevigde sociale controle op de koop toe. Activiteiten gericht op sociale controle beantwoorden niet altijd aan hun doel; ze kunnen zelfs onbedoeld averechtse effecten hebben, hetgeen bijvoorbeeld tot uitdrukking komt in de omschrijving van de gevangenis als een 'hogeschool van de misdaad' en zoals meer in het algemeen benadrukt wordt in de etiketteringstheorie van afwijkend gedrag.

Een gangbaar onderscheid is dat tussen formele en informele sociale controle. *Formele sociale controle* heeft betrekking op activiteiten van personen of instanties die op grond van formele wetten, besluiten of statuten de taak toebedeeld hebben gekregen ervoor te zorgen dat mensen zich aan de regels houden. Deze regels zijn vaak eveneens formeel vastgelegd. Als voorbeelden kunnen rechters en politiemensen genoemd worden, maar ook tuchtcolleges van beroepsgroepen als advocaten, makelaars en artsen. Uit deze voorbeelden blijkt al dat veel vormen van formele sociale controle nog niet zo heel lang bestaan. De ontwikkeling ervan hangt nauw samen met de toegenomen bureaucrativering en professionalisering van de samenleving.

Van enkele beroepen is niet zo duidelijk vast te stellen of de beoefenaren formele sociale controle uitoefenen. Psychiaters, maatschappelijk werkers of reclasseringsambtenaren bijvoorbeeld. Zij zullen in het algemeen zelf ontkennen dat ze aangesteld zijn om mensen te leren zich aan regels te houden en beweren dat zij slechts beogen het individuele welbevinden van cliënten te verhogen. Sommige sociologen menen echter dat zij met hun hulpverlening hun cliënten ertoe brengen in het gareel te lopen volgens de eisen van de overheid of het bedrijfsleven.

Met *informele sociale controle* wordt bedoeld op al die spontane activiteiten van mensen in het leven van alledag, die anderen ertoe brengen of dwingen om zich aan normen of regels te houden. Hieronder vallen veel opvoedende bezigheden van ouders, de minachtende reacties op mensen die zich zonderling gedragen en ook de schouderklopjes van de baas op het werk, mits deze niet op ongewenste intimiteiten op de werkplek gaan lijken. Informele sociale controle kan soms haaks staan op formele sociale controle. Zo wordt in sommige kringen van zakenmensen het ontduiken van belasting tot norm verheven en kunnen eerlijke collega's op minachting en spot rekenen. En binnen bepaalde jeugdgroepen kan het niet willen meedoen aan vechtpartijen of vandalisme tot uitsluiting van het lidmaatschap leiden.

Over sociale controle is sinds de jaren tachtig veel te doen geweest in pers en parlement. Dat komt omdat in commissierapporten en beleidsnota's 'het wegvallen' van sociale controle als een belangrijke oorzaak van toenemende criminaliteit werd aangewezen. Er moet weer sociale controle komen, luidde vervolgens de beleidsboodschap. Daarbij werd over het hoofd gezien dat de overheid door middel van onder andere politie en justitie al aanzienlijke formele sociale controle uitoefent, dat overal waar mensen bijeen zijn zij informele sociale controle uitoefenen, en dat deze dan ook niet door een overheidsbesluit is in te voeren. Al gauw verengde het begrip zich op beleidsniveau tot 'functioneel toezicht'. Huismeesters, controleurs op tram en bus en particuliere bewakers werden ter verhoging van de sociale controle aangesteld. Het is maar zeer de vraag of hiermee werd teruggegrepen op hoe het vroeger was (zoals beleidsnota's suggereerden). Volgens onder anderen Stanley Cohen (1985) en Michel Foucault (1975) is formele sociale controle in de westerse wereld op langere termijn

gezien juist sterk toegenomen – meer toezicht, meer disciplineren, meer controle door semi-overheidsfunctionarissen, meer camera's, meer formele justitiële reacties.

Een kernelement van sociale controle vormt, zoals uit eerdergenoemde voorbeelden blijkt, de sanctiëring van gedragingen in de vorm van straffen en beloningen, van sociale afkeuring en waardering. Bij waardevolle sociale reacties spreken we van *positieve sanctiëring*. De jaarlijkse lintjesregen is daar een goed voorbeeld van. *Negatieve sanctiëring* daarentegen bestaat uit afkeurende sociale reacties in de vorm van straffen, minachting of sociale uitsluiting. Negatieve sancties hoeven niet altijd uitgevoerd te worden om effectief te zijn. Vaak kan alleen de dreiging ermee voldoende zijn om mensen van onwenselijk geachte gedragingen te weerhouden.

In deze terminologie is de bestraffing van misdadigers formele sociale controle in de vorm van negatieve sanctiëring.

**Positieve en
negatieve
sanctiëring**

CASUS 11.4

Kinderbescherming

Uit een onderzoek van kindbeschermingsdossiers blijkt dat justitiële kindbeschermers en ouders in de jaren tachtig en negentig vaker ingrijpen dan in de jaren zeventig. De vermogenscriminaliteit van jongeren is in ernst toegenomen en jongeren gebruiken ernstiger vormen van geweld, maar kindbeschermers tonen in gevallen van jeugdcriminaliteit meer consideratie met de onder toezicht gestelde jongeren. Kinderbeschermers willen minder straffen en meer helpen. Ze zijn eerder geneigd tot

onderhandelen en tot het maken van afspraken. Ze houden rekening met de wensen en verlangens van kinderen en ouders. Ze gaan ervan uit dat maatregelen alleen effect hebben als de pupillen er de noodzaak van inzien. De onderzoekster concludeert dat jongeren zich door het optreden van de kindbeschermers gemakkelijker kunnen onttrekken aan de invloed van de kindbescherming.

(Komen, 1999: 148)

Over de manieren waarop misdadigers in de loop der eeuwen in Nederland en andere westerse landen gestraft werden, bestaat veel meer feitelijke kennis dan over de ontwikkeling van criminaliteitspatronen. Dat is nogal begrijpelijk. Veranderingen in criminaliteitspatronen zijn niet direct zichtbaar en laten zich, zoals gezegd, moeilijk betrouwbaar registreren. Heel anders ligt dat met de bestraffing van misdadigers. Tot ver in de negentiende eeuw werd de bestraffing in Nederland juist gekenmerkt door het openbare karakter ervan. Misdadigers werden ten aanschouwe van grote mensenmassa's gepijnigd en ter dood gebracht op een verhoogde plaats, zodat iedereen het goed kon zien. Ook kleine steden hadden hun eigen gevangenis van waaruit gevangenen vaak in alle openheid vervoerd werden naar plaatsen waar ze moesten werken. Bovendien konden mensen zich op speciale kijkdagen, die vaak samenvielen met volksfeesten, aan gevangenen

**Openbare
bestrafingen**

vergapen. In ooggetuigeverslagen en kronieken kwamen historici dan ook al veel belangrijke informatie tegen. Maar voor de bestudering van ontwikkelingen in het bestraffen van misdadigers bestaan er nog andere bronnen.

Kort na de middeleeuwen, en in sommige landstreken al eerder, werd, meer of minder systematisch, schriftelijk vastgelegd wat er tijdens het verhoor en de berechting van misdadigers gebeurde. Ook bestaan er keuren, ordonnanties, plakaten en wetteksten waarin de bestraffing van misdadigers werd en wordt geregeld. Tenslotte bemoeiden stedelijke en landelijke bestuurders zich vanaf de late middeleeuwen in toenemende mate met de bestraffing van misdadigers. Juristen en andere deskundigen lieten hun gedachten gaan over 'betere' manieren van bestraffen. Zij bekeken hoe de straffen in de praktijk werden toegepast en stelden daarvan het een en ander op schrift. Al deze bronnen hebben wetenschapsmensen en geïnteresseerde leken in staat gesteld meer te weten te komen over ontwikkelingen in het straffen van misdadigers. Als we afzien van plaatselijke verschillen en tussentijdse golfbewegingen, kan nu vastgesteld worden dat zich vanaf ongeveer 1500 in West-Europa een belangrijke langetermijnontwikkeling heeft voorgedaan.

Allereerst blijkt een toenemende bemoeienis van plaatselijke en landelijke overheden met de berechting en bestraffing van misdadigers aanvankelijk gepaard te gaan met een toenemende nadruk op het *openbaar* straffen. Misdadigers werden urenlang op een schavot ten prooi gesteld aan de spot en hoon van de vele toeschouwers. In het ergste geval werden zij gemarteld tot de dood erop volgde. Hun lijken werden lange tijd tentoongesteld op zogenaamde galgenvelden waar roofvogels zich aan de stoffelijke resten tegoed deden (Jelgersma, 1978). Pas in de loop van de achttiende eeuw werden verminkende lijfstraffen minder vaak toegepast en werd de doodstraf sneller en minder pijnlijk voltrokken.

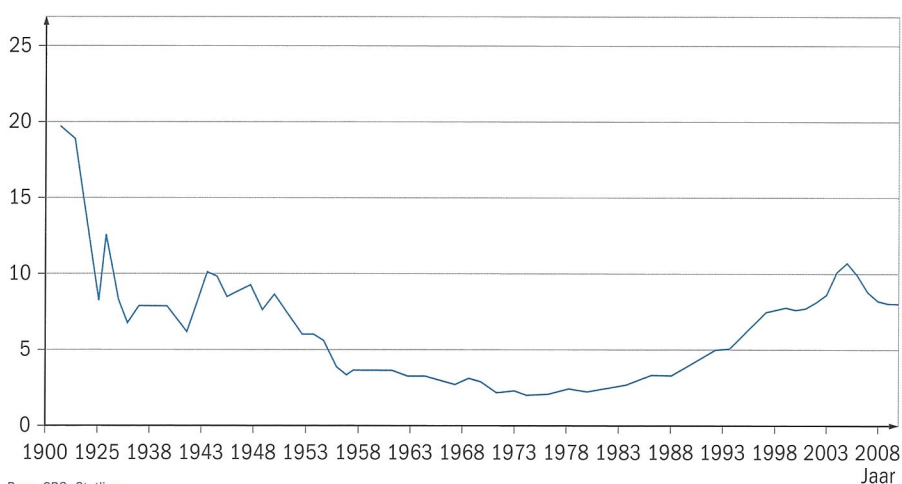
In 1795 werd in Nederland de pijnbank afgeschaft (Van Heijnsbergen, 1922/1923). Ruim tien jaar later (1809) kreeg onder het bewind van de Franse leenkoning Lodewijk Napoleon het eerste wetboek van strafrecht nationale geldingskracht. In dit *Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland* werd een aantal straffen nu ook formeel afgeschaft. De doodstraf mocht alleen nog door onthoofding of ophanging voltrokken worden. Lijken mochten niet meer tentoongesteld worden. Als openbare lijfstraffen kende het Crimineel Wetboek alleen nog de geselstraf, het brandmerken, het zwaaien met het zwaard over het hoofd (hierbij werd een onthoofding zeer natuurgetrouw nagebootst om aan te geven dat de gestrafte bijna de doodstraf had verdiend) en het pijnloze maar zeer vernederende 'te pronk stellen'. Bij deze laatste straf werd op een bord of op een stuk papier met grote letters het delict omschreven en de naam van de veroordeelde. Het was dus een heel concrete vorm van *etikettering*. Nog geen twee jaar na de tot stand koming van het Crimineel Wetboek werd Nederland bij Frankrijk ingelijfd en werd het Franse wetboek van strafrecht, de Code Pénal ingevoerd. Na de Franse overheersing (1810-1813) bleef het Franse wetboek geldingskracht houden, maar koning Willem 1 wijzigde de Code Pénal met zijn 'Gesel- en Worgbesluit' van 1813 dusdanig dat de openbare straffen vrijwel overeenkwamen met die in het Crimineel Wetboek. In 1854 ten slotte werden de niet-dodelijke schavotstraffen in een aparte wet afgeschaft en in 1870 volgde de afschaffing van de doodstraf (Franke, 1985; Ten Cate, 1975). Tegelijkertijd veranderden de vrijheidsstraffen. Van werkeloos zuchten in de vele kerkertjes en hokken ontwikkelde de straf zich via hard en

onderbetaald werken in ware fabriekjes tot het gereglementeerde leven in de huidige, grootschalige gevangenissen (vgl. Hallema, 1958; Spierenburg, 1991). In de zestiende eeuw waren in Amsterdam de zogenaamde rasp- en spinhuizen opgericht en daarmee liep deze stad voorop in de ontwikkeling van fabrieksmatig opgezette gevangenissen (Eriksson, 1976: 11-18). Tot ver in de negentiende eeuw bleef de geldelijke opbrengst van het werk dat gevangenen tijdens lange werkdagen verrichtten belangrijker als doel dan de heilzame werking die de straf op gevangenen geacht werd te hebben. In die tijd begonnen juristen en zogenaamde 'criminalisten' zich ernstig af te vragen of gevangenisstraf niet vooral *leidt* tot criminaliteit in plaats van dat ze gevangenen zedelijk verbetert (Van Bemmelen, 1923). Men begon steeds meer bezwaren te zien in het gemeenschappelijk opsluiten van gevangenen, dat zedelijk bederf in de hand zou werken. Vanaf 1840 gingen stemmen op om gevangenen hun straf helemaal in volledige afzondering en in éénpersoonscellen te doen ondergaan. Elk sociaal contact met medegevangenen moest onmogelijk gemaakt worden.

In 1851, toen openbare straffen vrijwel niet meer uitgevoerd werden, koos de volksvertegenwoordiging heel voorzichtig voor een experimentele invoering van het cellulaire stelsel. Misdadigers mochten tot maximaal een half jaar eenzame opsluiting veroordeeld worden, waarbij ook de arbeid in alle eenzaamheid verricht moest worden. Priesters, dominees en onderwijzers zouden met stichtende bezoeken het proces van gewetensvorming bespoedigen en de intellectuele en vooral godsdienstige ontwikkeling begeleiden. In 1886, bij de invoering van het nieuwe Wetboek van Strafrecht (dat in de plaats kwam van de Code Pénal), werd de maximale duur van eenzame opsluiting op vijf jaar gesteld. Gevangenissen bestonden voortaan uit kleine kamertjes waarin gevangenen in volstrekte eenzaamheid de tijd moesten zien door te komen. Orde en regel moesten er heersen.

Cellulaire stelsel

FIGUUR 11.2 Aantal gedetineerden in Nederland per 10.000 inwoners, op 1 januari, 1900–2010

Bron: CBS, Statline

In het begin van de twintigste eeuw nam de discussie weer een heel andere wending. Om gevangenen beter te kunnen voorbereiden op het maatschappelijk verkeer, werd toch weer voor gemeenschappelijke arbeid en sociale omgang tussen gevangenen gepleit, en werden veranderingen in die richting doorgevoerd. Desondanks is de gevangenis een groot gebouw met afzonderlijke cellen gebleven, waarbinnen de regels strak gehanteerd worden en de individuele bewegingsvrijheid zeer gering is.

Langzamerhand verminderde de duur van de gevangenisstraf, maar deze ontwikkeling kwam aan het eind van de twintigste eeuw tot stilstand en voor veel misdrijven nam de duur van de gevangenisstraf weer toe. Tegenwoordig wordt er ook met alternatieven voor gevangenisstraf geëxperimenteerd in de vorm van verplichte werkzaamheden op het terrein van maatschappelijke dienstverlening (taakstraffen). Niettemin zijn, zoals uit figuur 11.2 blijkt, de aantallen gedetineerden in Nederland – net als in andere westerse landen – sinds de jaren tachtig sterk gestegen, hetgeen slechts voor een deel aan de toename van geregistreerde criminaliteit kan worden toegeschreven. Vergeleken met twintig jaar geleden, geven rechters voor gegeven delicten meer en langere gevangenisstraffen.

Samenvattend zijn de veranderingen in het straffen van misdadigers sinds de achttiende eeuw te omschrijven als het verdwijnen van openbare strafvoltrekkingen en het ontstaan van zwaar bewaakte gevangenissen waarbinnen gevangenen buiten de werkuren in afzonderlijke cellen zijn opgesloten.

Om de huidige manieren waarop misdadigers gestraft worden beter te begrijpen, is het nodig tot een nadere interpretatie of verklaring van deze langetermijntwikkeling te komen. Veel onderzoekers interpreteren de ontwikkeling in termen van 'humanisering'. Daarmee bedoelt men dan dat het straffen van misdadigers milder, minder wreed is geworden. Zo'n interpretatie verheft de interpretator weliswaar in zedelijk opzicht boven zijn voorouders, maar het is de vraag of ze niet meer verduistert dan verheldert. Is bijvoorbeeld vijf jaar opsluiting in een cel minder wreed dan een openbare geseling? In feite wordt met de term humanisering meer een normatieve waardering van de ontwikkeling uitgesproken dan een sociologische interpretatie ervan gegeven. Voor zo'n waardering moet bovendien rekening worden gehouden met veranderingen in de materiële levensstandaard, lichamelijke gezondheid en pijnbeleving van mensen. Toen misdadigers nog in het openbaar gepijnigd werden en er in gevangenisfabrieken nog hard en lang gewerkt werd in ruil voor karig voedsel, behoorden pijn, honger en hard werken tot het dagelijks leven van de meeste 'vrije' mensen. Wilde pijn toebrengen een extra straf zijn, dan moest dit op zijn minst de pijn van bijvoorbeeld kiezentrekken of wondenuitbranden overtreffen, want die kreeg vrijwel iedereen wel eens te voelen. En zo moesten ook de ontberingen die in de gevangenis geleden werden zeker niet onderdoen voor de ontberingen die het dagelijks leven kenmerkten. Vanuit deze optiek zou nader onderzoek naar leef- en werkomstandigheden binnen de gevangenis muren kunnen uitwijzen dat verbeteringen hiervan in de twintigste eeuw zijn achtergebleven bij verbeteringen in de algemene levensstandaard.

Het is mogelijk dezelfde ontwikkeling in meer afstandelijke termen te typeren. Het straffen van misdadigers is in de loop der eeuwen uit het openbare leven verdwenen en achter de sociale coulissen van dikke gevangenis muren gedrongen. Bij het straffen werd bovendien steeds minder fysiek geweld gebruikt. Behalve afschrikken moesten de straffen in

de moderne opvatting ook de morele verbetering van gestraften bevorderen, zodat zij zich na hun vrijlating uit eigen overtuiging van nieuwe wandaden zouden onthouden (Franke, 1990, 1995).

Op deze wijze samengevat valt de overeenkomst op tussen deze ontwikkeling en wat door Norbert Elias beschreven is in *Het civilisatieproces*. Sociologen en historici hebben getracht de veranderingen in zowel criminaliteitspatronen (zie paragraaf 11.2) als de bestrafing van criminaliteit te verklaren met behulp van inzichten van Elias: ze hebben deze veranderingen geïnterpreteerd als deel uitmakend van een civilisatieproces waarin de afkeer van zichtbaar fysiek geweld sterker werd in samenhang met de terugdringing van geweld uit het dagelijks leven (Blok, 1979; Spierenburg, 1978).

Een wat andere interpretatie van de ontwikkeling in de bestrafing van misdadigers is afkomstig van de Franse filosoof en historicus Michel Foucault (1975). Hij ziet deze ontwikkeling als een verschuiving in het strafobject van *lichaam* naar *geest*. De vergaande disciplinerende binnen gevangenissen (maar ook die binnen leger, school, fabriek en andere sociale instituten) en de ontwikkeling van het netwerk van reclasseerders, maatschappelijk werkers, forensische psychiaters en andere deskundigen binnen dat strafrechtelijke apparaat beschouwt hij als een machtsstrategie, gericht op het beheersen van het doen en laten van mensen. Foucault schrijft echter weinig over concrete machthebbers van vlees en bloed, zodat macht bij hem een tamelijk abstracte en anonieme grootheid wordt die toch eigen wensen en verlangens heeft. Ook is het de vraag of hij onbedoelde gevolgen van ontwikkelingen niet verward heeft met vooropgezette plannen. Zijn werk biedt desondanks talrijke aanknopingspunten voor empirisch onderzoek.

Dat is ook het geval met de studies van Rusche en Kirchheimer (1968) en Michael Weisser (1982), waarin dezelfde langetermijnontwikkeling in het straffen van misdadigers beschreven wordt in samenhang met veranderende sociaaleconomische omstandigheden. Weer meer vanuit het perspectief van Foucault analyseerde David Garland (1985) de ontwikkelingen in strafstelsels vanaf het begin van de twintigste eeuw in samenhang met de opkomst van de verzorgingsstaat: naarmate de sociale-controlefuncties van verzorgingsinstellingen zich uitbreidden, werd de strafrechtpleging 'milder'. Daaraan kan worden toegevoegd dat met de inkrimping van de verzorgingsstaat sinds de jaren tachtig formele bestrafing in het algemeen juist weer zwaarder is geworden. Deze ontwikkeling houdt waarschijnlijk mede verband met de toename van de aantallen immigranten uit armere landen, die niet alleen oververtegenwoordigd zijn in de misdaadstatistiek, maar voor gegeven delicten ook eerder gevangenisstraf krijgen (Wacquant, 2005).

Veranderingen in de bestrafing als onderdeel van het civilisatieproces

Foucault: verschuiving in het strafobject van lichaam naar geest

Ten slotte

Over criminaliteit en bestrafing wordt al lang systematisch nagedacht (vgl. Van Wieringh, 1986; Van Heerikhuizen, 1987), maar uit wat er dagelijks in de pers, in het parlement en op straat over wordt opgemerkt blijkt gewoonlijk niet dat dit nieuwe inzichten heeft opgeleverd. Een paar uur bladeren in oude kranten en handelingen van de Staten Generaal leert al dat veel denkbelden steeds opnieuw worden ontvouwd, en dat sentimenten steeds weer in soortgelijke argumenten worden omgezet, en dat wat gisteren overtuigend werd weersproken vandaag weer als een nieuw inzicht met vuur wordt verdedigd. Over criminaliteit en bestrafing bestaan wellicht

meer hardnekkige mythes dan over welk ander sociaal probleem (vgl. Wright, 1985; Pepinsky, 1984).

Een van de meest verbreide mythes is dat mensen zich vooral door hoge straffen laten weerhouden van het plegen van misdrijven. Anderen menen dat niet zozeer de hoogte van de straf als wel de zogenaamde pakkans van invloed is. Op grond van deze laatste veronderstelling dringen met name politieorganisaties aan op uitbreiding van personeel en materiële voorzieningen.

Deze gedachten en beleidsvoornemens hebben met elkaar gemeen dat een sterke samenhang wordt verondersteld tussen aard en omvang van strafrechtelijke en politionele reacties en aard en omvang van de criminaliteit. Uit veel sociologisch en criminologisch onderzoek kan worden opgemaakt dat juist die samenhang veel minder sterk is dan politici, leken en professionele misdadbestrijders denken of doen voorkomen. Geïstitutionaliseerde vormen van opsporing en justitiële repressie zijn uit moderne staatssamenlevingen niet weg te denken, maar veranderingen in de aard en omvang daarvan – binnen bepaalde grenzen – hebben, voor zover dit valt na te gaan, betrekkelijk weinig effect op verschillende vormen van criminaliteit (Fijnaut e.a., 1985). Justitiële reacties hebben vaak gevolgen die tegengesteld zijn aan wat ermee beoogd wordt. Dat de gevangenisstraf eerder recidive bevordert dan voorkomt, wordt bijvoorbeeld door geen gevangenisdeskundige meer betwijfeld. Onderzoekers wijzen ook op de onbedoelde effecten van een harde, goed georganiseerde politionele bestrijding van georganiseerde criminaliteit. De dadergroepen verweren zich door zich beter te organiseren, nog meer geweld te gebruiken en nog meer corruptiepraktijken aan te wenden. Veel deskundigen pleiten dan ook tegenwoordig voor het aanpakken van de georganiseerde misdaad met financieel-economische en administratieve middelen.

Twijfels aan de effectiviteit van de bestaande strafrechtstelsels zijn thans onder deskundigen wijdverbreid, en er wordt dan ook naarstig gezocht naar alternatieven. Zo heeft de Australische criminoloog John Braithwaite (1989, 1993) opgang gemaakt met zijn ‘theory of reintegrative shaming’. In navolging van de etiketteringstheorie stelt Braithwaite dat de thans gangbare straffen in het algemeen averechts werken omdat ze wetsovertreders negatief stigmatiseren en sociaal buitensluiten. Daartegenover stelt hij vormen van straffen voor waarbij de daders openlijk ‘beschaamd’ worden, geconfronteerd worden met hun slachtoffers en de gevolgen van hun daden, en langs die weg opnieuw in de gemeenschap geïntegreerd worden. Andere criminologen en strafrechtdeskundigen hebben er eveneens voor gepleit de slachtoffers van misdrijven een actievere rol in het strafproces toe te kennen (vergelijk Boutellier 1993, 2002). Of een dergelijke aanpak – als die op ruime schaal gerealiseerd zou kunnen worden – de criminaliteit werkelijk zou terugdringen, blijft voorlopig echter een open vraag. Hoe betrekkelijk de samenhang tussen criminaliteit en justitiële reacties is, wordt duidelijker als, zoals in dit hoofdstuk, internationale vergelijkingen gemaakt worden en gekeken wordt naar ontwikkelingen over langere termijn. In de tweede helft van de twintigste eeuw nam het aantal politiemensen sterk toe maar ook het aantal diefstallen. In de Verenigde Staten wordt de doodstraf nog uitgevoerd en zitten negen tot tien keer zoveel mensen in gevangenissen als in Nederland, waar zes keer zo weinig mensen door misdrijven om het leven komen. In de hele westerse wereld nam vermogenscriminaliteit na de Tweede Wereldoorlog sterk toe, terwijl justitiële reacties per land sterk verschilden. Veranderingen in aard en

omvang van criminaliteit hebben kennelijk meer te maken met maatschappelijke veranderingen dan met het optreden van politiemensen of rechters. Of, zoals de Amerikaanse criminoloog William Ryan het – misschien wat ál te radicaal – onder woorden bracht: ‘We could mindlessly double and redouble these billions poured down the “criminal justice” rathole. We could spend another five or ten billion to build more prisons. We could increase our annual budget for police and prison guards from 10 billion to 20 billion. The results would scarcely be noticeable ... the relationship between police and prisons on the one hand and crime and criminals on the other is so slight as to be almost non-existent’ (geciteerd door Cohen, 1985: 179–180).